

25. Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году / Н. Стеллецкий // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. Ч. 2. – С. 222-239; 507-536; 632-656.
26. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. Время Комиссии Духовных Училищ / Б.В. Титлинов. – Вильна: Русский Почин, 1908. – 383 с.
27. Толмачев Я.В. Автобиографическая записка / Я.В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699-724.
28. Толмачев Я.В. Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присовокуплением хрестоматии / Я.В. Толмачев. – М.: Тип. Н.С. Всеволожского, 1809. – 323 с.
29. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія / З.І. Хижняк. – К.: Вища школа, 1981. – 236 с.

The issue of reconstruction of curriculums and manuals on German and French languages that were studied in orthodox collegia of Ukraine in the 18th century is examined in the article. It is concluded that development of educational traditions of European humanistic school was going in collegia. The experience and creative groundwork of teachers of European educational institutions was actively used in teaching of languages in collegia.

Key words: history of education, orthodox collegia, foreign languages.

Отримано: 28.08.2010

УДК 94(477.73)(100):73

С. О. Семенчук

ЯЗИЧНИЦЬКІ СКУЛЬПТУРИ ЕПОХИ БРОНЗИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

В статті подаються дані про найдавніші язичницькі скульптури Середнього Подністров'я, як одну із складових духовної культури Західного регіону.

Ключові слова: скульптура, ідол, атрибут, культ, курган.

На II тисячоліття до н.е. у давній історії України припадає доба бронзи – важливий культурно-історичний етап в історії людства. У цей час технологія обробки великих брил пісковика, вапняку, граніту знайшла своє втілення в шедеврах монументальної кам'яної скульптури. Кам'яна скульптура була невіддільною від могили і поширювалася у Старому Світі разом із практикою їхнього будівництва. У семантичній парі могила – ідол перша символізувала жіночу основу, а другий – чоловічу.

Актуальність дослідження кам'яних скульптур епохи бронзи зумовлена потребою розкриття однієї із цікавих і малодосліджених проблем в історії язичництва Лівобережної частини Середнього Подністров'я в II тис. до н.е. Саме в цьому автор вбачає новизну і призначення інформації, що подається в даному повідомленні. Починаючи з 1977 року цій проблематиці присвятили свої наукові статті такі дослідники як: Тур А. С., Малеев Ю. Н. («Мышковский идол»), які дали опис лише однієї мишківської скульптури. Ними було висловлено думку про належність мишківської статуї до ряду слов'янських ідолів, зокрема жіночого божества [5]. Іншу наукову гіпотезу щодо належності цієї скульптури висловлено дослідником Р. В. Забаштою. Він у статті «Ідол із села Мишків» висловлює думку про те, що іконографія цієї скульптури знаходить стійкі паралелі не поміж слов'янських зображень, а серед стел епохи бронзи [3]. Про місцезнаходження ще однієї мишківської скульптури у своїй науковій статті «Антропоморфні стели із села Мишків на Тернопільщині» зазначає директор краєзнавчого музею (м. Заліщики) Олійник В. І., який вказує на місцезнаходження стели, а

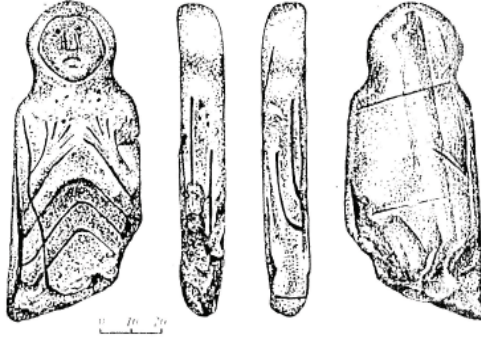
також дає їй детальний опис. За більшістю спільних ознак він вважає тотожними обидві статуї-менгіри [4].

Українська дослідниця Н. Д. Довженко виділяє такі класи поховальної лапідарної скульптури ямної спільноти: а) ідоли; б) менгіри; в) фаллоїдне каміння; г) стели. Стели, в свою чергу, діляться на аморфні, антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, іктеоморфні. Як окремі класи виступають скульптурні форми природного походження та жертвенники. Наймасовішими пам'ятками монументальної скульптури є стели [1, с. 147].

Найдавнішими у хронологічному полі західного регіону України та Середнього Подністров'я залишаються дві статуї-менгіри із с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Одну зі стел було відкрито у 1976 р. під час земляних робіт одним із місцевих жителів в урочищі Новина, на відстані 100-150 м. від правого крутого берега р. Серет, на північний захід від села [4].

Уламок статуї лежав горілиць, звернений головою на північний захід на глибині 35-40 см. від поверхні поля. На місці знаходження ідола було виявлено фрагменти кераміки трипільської, тава-голіградської і черняхівської культур [5]. На даний час скульптура зберігається в експозиції Заліщицького краєзнавчого музею. Уціліла частина ідола (рис. 1), яка виготовлена з вапняку, має висоту 1,07 м, ширину 0,42-0,45 м. і товщину 0,14-0,15 м.

Вона зображує людську фігуру на повний зріст. Загальний вигляд – плитцований, у перетині – чотиригранний, із заокругленими бічними гранями у верхній частині, з ледь згладженими ребрами – у нижній. Загальний обрис трапецієподібний. Пластичні форми – невиразні, потрактовані умовно, спрощено, подекуди стилізовано; деталі передано гравіруванням. Виразно виділено лише голову. Вона непропорційно велика, масивна, за обрисом – напівовальна (висота 0,29 м і ширина 0,32 м).

Рис. 1. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків – знахідка 1976 р.

Об'єм її чола – плескатий, з боків і тилу – заокруглений, потилиця – скошена. Голова піднімається над тулубом на досить високий, але товстий шиї, що плавне переходить у похиле вузьке надрам'яння, шириною 0,42 м. На чільному боці голови ритованою лінією окреслено замкнутий обрис широкого, вилицованого обличчя з низьким чолом і масивним підборіддям, висотою і шириною 0,23 м. Площину його трохи заглиблено, через що маківка помітно нависає над чолом; випинаються її бічні краї. Круглими заглибленнями позначено широко розставлені очі, а низьким рельєфом – довгий прямий ніс (довжина 0,08 м і ширина внизу 0,04 м). Скривленою врізаною рисою позначено

чено рот, нижче якого є овальне заглиблення довжиною 0,075 м і шириною 0,06 м. Тулуб від рамен до нижнього краю поступово розширюється. З чільного боку ритованою лінією відтворено контури рук, які розміщені майже симетрично і підняті під незначним нахилом одна до другої й притиснуті до грудей. Кисті відтворено частково: окремими рисками позначено розчепірені пальці. Нижче рук на площині, що розміщена нижче поверхні верхньої частини плити, вигравірувано три паралельні дугоподібні лінії, зігнуті вершинами догори (відстані між їх вершинами 0,06 і 0,08 м). Глибина протертих канавок 0,006 м. Нижче від неї на віддалі 0,33 м є теж пряма, трохи косо розміщена борозенка, довжиною 0,34 м, шириною 0,01 м. і глибиною 0,005 м.

На бічних сторонах антропоморфа простежуються заглиблені лінії (на боковинах одна з них менших розмірів, ніж друга), що зображують контури рук. На правому боці статуї видно горизонтальну заглиблену лінію, що зображує пояс. Уціліла частина ідола має численні пошкодження: злам під ритованими дугоподібними лініями: з лівого боку – значне вищерблення; при правому краю лицевої сторони під невеликим нахилом пролягає довга й глибока подряпина; на всій поверхні є сліди вивітровання, дрібні сколи, подряпини [4, с. 97-98].

Свого часу було висловлено думку про приналежність мишківської стели до ряду слов'янських ідолів, зокрема жіночого божества [5, с. 384]. Однак іконографія цієї скульптури знаходить стійкі паралелі не поміж слов'янських зображень, а серед стел епохи бронзи. Головною особливістю цих стел є характерне положення рук: передпліччя підняті догори й притиснуті до грудей [4]. Найближчою аналогією до цієї пам'ятки є стела з Білогрудівки на Уманщині. Подібність простежується не лише в параметрах основного об'єму (обидва ідоли виготовлені з кам'яних плит, а й у відтворенні окремих деталей (положення рук, трикутноподібна фігура під руками). Не менш важлива відносна територіальна суміжність (білогрудівська стела походить з району середньої течії Південного Бугу). Риси іконографічної спільноти мишківський ідол має також із стелою з с. Наталівка, що на Дніпропетровщині. Та співставлені скульптури не тотожні між собою. Відмінності простежуються в деяких деталях іконографії, атрибутики та в трактуванні окремих пластичних об'ємів і форм. На противагу названим аналогам, середньодністровська стела має велику голову, посаджену на шию, вузькі похілі плечі, вкорочені загальні пропорції тіла. Такими самобутніми формально-стилістичними ознаками (поряд з іконографічними) мишківська статуя перегукується з іншими творами бронзового часу: з Чобручівською стелою (нижня течія Дністра, Молдова), близькосхідними стелами з Абу-Ірейна та Біла, а також, щоправда меншою мірою, із зображеннями з Болгарії. Цілоком самобутньою ознакою цієї пам'ятки є лише манера трактування деталей однією ритованою контурною лінією, тоді як в інших стелах вони відтворюються невисоким рельєфом у поєднанні із врізаною лінією. Проте ця відмінність не є вирішальною в інтерпретації знахідки. Судячи за основними рисами іконографії та стилістики, ідол з Мишково добре вписується до ряду антропоморфних зображень бронзового віку (зокрема до корпусу пам'яток України), виявляє принципову подібність з ними і може бути віднесеним до старожитностей останньої фази давньоманької культурно-історичної спільноти [2, с. 25].

В язичницьких стелах даної спільноти втілено образ пращура чоловічої статі. Серед канонічних елементів цього образу: пояс, лук зі стрілою, фалос, хвіст, стопи взутих ніг. На окремих ідолах переважають зображення зброї та атрибути влади (булава, гералда), а серед динамічних сцен – полювання, двобій, статевий акт. Отже, зображення

дають можливість реконструювати певний епічний цикл подій (подвигів) канонізованого хвостатого героя – шамана (мага).

Ямна спільнота мала диференційовану соціальну структуру. Аналіз зображень на Керносівському та інших ідолах дав підстави виділити в «ямному» соціумі жерців, вождів-воїнів, скотарів і прошарок неповноправного населення. Ямники мали тісні зв'язки з племенами як Північного Кавказу, так і Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Вони ж спорудили перші могили поблизу сучасного Києва, утвердивши тим самим свою присутність на ключовому перетині торговельних шляхів України [1, с. 149].

Що ж до підйомного керамічного матеріалу, то з огляду на його культурно-історичну неоднорідність, він не може слугувати визначальним аргументом для атрибуції стели.

Наведена ідентифікація мишківського ідола визначає нове місце його в історико-культурному контексті:

1. Стела є найдавнішою з-поміж виявлених тепер антропоморфних зображень на території Середнього Подністров'я. Вона відкриває собою історичний ряд язичницької монументальної скульптури регіону, що завершується слов'янськими старожитностями.

2. Мишківська скульптура – найзахідніша за місцем знаходження стела бронзового віку на Україні відносно своїх аналогів поміж стел Північного Надчорномор'я, Криму й найпівнічнішою – стосовно групи зображень з Болгарії, Молдавії, Трансільванії (стели Баядеш-Криш). Таким чином, дана знахідка розширює географію побутування скульптур бронзового віку з виразною антропоморфністю на терені Східної Європи.

3. Порівнюючи за більшістю іконографічних ознак, пам'ятниками бронзового віку Північно-Західного Надчорномор'я, Болгарії, Трансільванії, інших європейських теренів, мишківський ідол є, між тим, оригінальним твором за стилістикою. Відтак, його логічно виділяти в окрему – Середньодністровську – підгрупу скульптур бронзового віку, як самої України, так і Європи загалом [3].

Так, восени 1999 р. Південно-Тернопільська археологічна експедиція Заліщицького краєзнавчого музею здійснила розвідку в с. Мишків, де на присадибній ділянці одного із жителів села зберігався фрагмент ідола (рис. 2). Як з'ясувалося, цю антропоморфну стелу було знайдено у 1981 р. на орному полі урочища Новина недалеко від джерела Скала.

Рис. 2. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків – знахідка 1981 р.

Від початку схилу річкової долини до місцезнаходження ідола приблизно 25-30 м, ідол був без голови. Фрагмент антропоморфної стели виготовлено із вапняку.

Плита розбита навпіл. Висота ідола 1,28 м. Ширина верхньої частини плити 0,42 м, нижньої – 0,51 м. Товщина кам'яної стели вгорі

0,13 і внизу 0,15 м. Загальний об'єм – плитцюватий, у перетині чотиригранний, із заокругленими бічними гранями. На лицевій стороні ідола чіткими заглибленими лініями прокреслені зігнуті в ліктях і піднесені догори руки. Руки притиснуті до грудей. Пальці рук розправлені.

Нижче рук вигравірувано зігнуті вершинами догори дугоподібні лінії (відстані між їх вершинами 0,07-0,08). Одна лінія бере початок нижче горизонтальної ритованої лінії. Борозенка доходить до середини плити. Горизонтальна заглиблена лінія, що зображує пояс ідола, розміщена на відстані 0,53-0,56 м від нижнього краю плити. Низ кам'яної стели частково пошкоджений косою прямою борозною плуга. Торцева площина статуї має ширину 0,37 м і товщину 0,08 м. Протерті канавки зображення на лицевій стороні ідола шириною 0,003-0,006 м і глибиною 0,003-0,005 м.

На зворотній стороні антропоморфа є шість косо розміщених прямих жолобків. Перший з них (зліва-направо) має довжину 0,6 м, ширину 0,012 м, і глибину 0,006 м; другий – відповідно 0,69 м, 0,024 м і 0,008 м; третій – 0,59 м, 0,02 м і 0,01м; четвертий – 0,83 м, 0,006 м і 0,004 м; п'ятий – 1 м, 0,011 м і 0,009 м. і шостий – 0,29 м, 0,07 м і 0,04 м.

Заглибленими лініями зображені контури рук на бокових сторонах стели. Одна з ліній на боках статуї менша за другу. На правому боці плити збереглась канавка пояса ідола.

Більшість спільних ознак (виготовлення з кам'яних плит, положення рук, трикутноподібні фігури під руками, майже однакові розміри стел і зображень на них, місцезнаходження в одному урочищі) дозволяє вважати тотожними обидві статуї-менгіри. Можна припустити, що первісна висота ідолів складала 1,6 м.

У травні 2000 року Південно-тернопільська експедиція провела розвідку в урочищі Новина. Орне поле урочища, від сходу і північного сходу обмежене обривистим схилом правого берега річки Серет, а з півдня, південного і північного заходу – польовими дорогами. З північного сходу урочища у верхній частині річкової долини знаходиться три джерела: Скала, Бровар і Старий Бровар. Експедиція обстежила місцезнаходження ідолів. Виявилось, обидві стели знайдено не в одному місці, а на віддалі більше 500 м одна від одної. Знайдено уламки стінок чорнолощених посудин, вінець горщиків орнаментованих наліпним валиком із зачіпами і наскрізними проколами гава-голіградської культури [4, с. 99-100].

Культура Гава-Голігради сформувалася у Карпатському басейні, а потім поширилась на Закарпаття та Надністрянський регіон. Вона входила до числа культур фракійського гальштату. Назва її походить від могильника Гава в Угорщині та поселення Голігради на Середньому Дністрі. Відомо близько 300 пам'яток Гава-Голігради, датованих XI – серединою VII ст. до н.е. Основні напрями господарства: землеробство, скотарство, гончарство, металургія бронзи, видобуток солі, торгівля. Речові знахідки – ліпний чорнолискований посуд посуд різних форм, пишно оздоблений геометричним орнаментом у вигляді широких, заглиблених ліній, знаряддя праці та прикраси бронзи. Носії культури Гава-Голігради вплинули на формування деяких рис черноліської культури. Основні пам'ятки: поселення Магала, Заліщики, городища Шелестове, Лисичники, Кривче, Михайлівський та Голіградські скарби, могильники Сопіт, Завааля. Етнічна належність населення – фрако-ілірійська [1, с. 199].

На полі урочища поблизу джерела Скала виявлено уламки глиняної обмазки, вінець і стінки горщиків жовтогарячого кольору, кулястий крем'яний відбійник трипільської культури. Подекуди на городищах урочища трапляються невеликі шматки каменю-вапняку. В майбут-

ньому планується більш ретельно здійснити археологічне обстеження в місцезнаходженнях антропоморфних стел [5, с. 100].

Вивчення язичницьких скульптур і рельєфів, які походять із поселень Середнього Подністров'я, співставлення з ідолами балто-слов'ян та іншими даними дозволяють зробити низку суттєвих висновків.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їх зовнішні обриси, зображення та археологічні матеріали, що пов'язані з ними. Згідно з цими показниками, найдавнішою язичницькою скульптурою на сьогоднішній день є ідоли з с. Мишків Тернопільської області, виготовлені первісним населенням доби епохи бронзи. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені, та їх семантична спрямованість. Отже, слід зазначити, що язичницька культура населення України між Дністром та Дніпром була на досить високому рівні і виділялася відносно інших своєю витонченістю, самотуністю та загадковістю.

Список використаних джерел:

1. Археологія України. Курс лекцій / За ред. Л. А. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Забашта Р. В. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини (Каталогізація і атрибутивні пропозиції) / Р. В. Забашта // Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 230-231.
3. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) / Р. В. Забашта // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 24-25.
4. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині / В. І. Олійник // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 96-100.
5. Тур А. С. Мышковский идол / А. С. Тур, Ю. Н. Малеев // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 383-384.

This article deals with the data about the oldest heathen sculptures of Middle Podnistrovia, as one of constituents of spiritual culture of the Western region.

Key words: *sculpture, idol, attribute, cult, burial mound.*

Отримано: 22.03.2010

УДК 94(477.4)•17-18:355.1

С. А. Сидорук

РЕКРУТЧИНА В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ПОВИННОСТЕЙ МешKANЦІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті з'ясовано місце рекрутчини у системі повинностей мешканців Правобережної України.

Ключові слова: *Правобережна Україна, державні повинності, рекрутчина, податні стани.*

Невід'ємною складовою інкорпораційної політики Російської імперії щодо українських земель було запровадження у Правобережній Україні, одразу після її приєднання до Росії, низки державних повинностей та податків. Комплекс державних і феодалних повинностей був основою економіки та всього устрою імперії. Нормативно-правова база Росії передбачала певну специфіку їх виконання в окремих регіонах держави, зокрема й у Правобережжі. Набір до імперського війська за рекрутською системою комплектування армії став невід'ємною частиною комплексу повинностей населення регіону. Але якщо з іншими видами повинностей